

geschiedenis (pilot)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft het College voor Examens (CvE) op grond van artikel 2 lid 2d van de Wet CvE de Regeling beoordelingsnormen en bijbehorende scores centraal examen vastgesteld.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Examens.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examinerator en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examinerator. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de regeling van het College voor Examens van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal scorepunten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
 - 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
 - 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
 - 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.
- NB1 Het College voor Examens heeft de correctievoorschriften bij regeling vastgesteld. Het correctievoorschrift is een zogeheten algemeen verbindend voorschrift en valt onder wet- en regelgeving die van overheidswege wordt verstrekt. De corrector mag dus niet afwijken van het correctievoorschrift.
- NB2 Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.
Evenmin is er een standaardformulier voorgeschreven voor de vermelding van de scores van de kandidaten.
Het vermelden van het schoolexamencijfer is toegestaan, maar niet verplicht.
Binnen de ruimte die de regelgeving biedt, kunnen scholen afzonderlijk of in gezamenlijk overleg keuzes maken.
- NB3 Als het College voor Examens vaststelt dat een centraal examen een onvolkomenheid bevat, kan het besluiten tot een aanvulling op het correctievoorschrift.
Een aanvulling op het correctievoorschrift wordt zo spoedig mogelijk nadat de onvolkomenheid is vastgesteld via Examenblad.nl verstuurd aan de examensecretarissen.

Soms komt een onvolkomenheid pas geruime tijd na de afname aan het licht. In die gevallen vermeldt de aanvulling:

NB

- a. Als het werk al naar de tweede corrector is gezonden, past de tweede corrector deze aanvulling op het correctievoorschrift toe.
 - b. Als de aanvulling niet is verwerkt in de naar Cito gezonden WOLF-scores, voert Cito dezelfde wijziging door die de correctoren op de verzamelstaat doorvoeren.
- Een onvolkomenheid kan ook op een tijdstip geconstateerd worden dat een aanvulling op het correctievoorschrift ook voor de tweede corrector te laat komt. In dat geval houdt het College voor Examens bij de vaststelling van de N-term rekening met de onvolkomenheid.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 75 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Door de tijd heen

1 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

1, 5, 2, 4, 6, 3.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

Prehistorie en oudheid

2 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het debat over de vraag of natuurverschijnselen te verklaren zijn vanuit de invloed van goden of vanuit de natuurwetenschappen 1
- Epicurus kiest voor de (natuur)wetenschappelijke benadering, want hij bekritiseert het aannemen van een enkelvoudige verklaring, terwijl de feiten op verschillende oorzaken wijzen / want hij wil geen keuze maken voor één verklaring als hij die keuze niet kan ondersteunen met bewijzen 2

3 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

De Vrede van Apamea maakte deel uit van de groei van het Romeinse Imperium (een ontwikkeling in die tijd), want de bepalingen van de vrede zijn erop gericht belemmeringen voor die groei weg te nemen, bijvoorbeeld (één van de volgende):

- de bepaling dat Antiochus zijn legers uit Europa weg moest halen, had tot gevolg dat de Romeinen daar konden oprukken;
- de bepaling dat hij slechts twaalf oorlogsschepen mocht houden, had tot gevolg dat de Romeinen hun macht rond de Middellandse Zee konden versterken;
- het inleveren van alle olifanten had tot gevolg dat de militaire kracht van de Seleuciden afnam.

Opmerking

Alleen als een bepaling uit de Vrede van Apamea gecombineerd wordt met een juiste uitleg, worden 2 scorepunten toegekend.

4 maximumscore 3

Kern van een juist antwoord is:

- Vanaf de laat-Romeinse tijd worden landarbeiders meer en meer aan de grond gebonden / worden slaven horigen omdat zij aan de grond worden gebonden 1
- wat verklaard kan worden vanuit 'de vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid' (of een omschrijving daarvan) 1
- waarbij de op slavernij gebaseerde Romeinse landgoederen/latifundia worden vervangen door het hofstelsel (met horigheid) / door een stelsel waarin vrije boeren/pachters horigen worden 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

De middeleeuwen

5 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

Met de verplichte invoering van de *Regula Benedicti*:

- hoopte keizer Lodewijk de discipline binnen de kloosters te verbeteren / meer greep op de kloosters te krijgen, omdat het alleen via de kloosters mogelijk was eenheid in zijn versnipperde rijk te brengen 2
- bemoeide keizer Lodewijk zich met de interne aangelegenheden van de kerk, wat voor de pausen uit de late middeleeuwen onaanvaardbaar zou zijn, omdat in hun tijd het conflict woedde over de vraag wie er binnen de christenheid het primaat had 2

6 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

- De koning spreekt het vonnis uit waar iedereen zich naar moet schikken / hij zorgt ervoor dat hijzelf profiteert van het proces (door de boete te innen), waardoor duidelijk wordt dat een machtige koning nodig is om conflicten tussen zijn onderdanen te beslechten 2
- Met de informatie uit de bron kan onderzoek gedaan worden naar het 'begin van staatsvorming en centralisatie' (of een omschrijving daarvan), omdat in dit fragment wordt beschreven op welke manier de koning zijn eigen macht vergroot (door zich als scheidsrechter op te werpen / zijn schatkist te spekken / een eigengereide ondergeschikte tot de orde te roepen) 2

Vroegmoderne tijd

7 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Hooft veroordeelt de Beeldenstorm: hij vindt de protestanten die hieraan meewerken 'verdorven' / keurt de actie af als onbehoorlijk, wat aansluit bij de opvatting van een regent uit de Republiek die geen aantasting van het bezit wil 2
- Hooft ondersteunt de Reformatie: hij verdedigt de protestanten en hun geloofsijver door tegen te spreken dat zij zich hebben laten omkopen / vindt dat ze goed werk hebben gedaan (op onbehoorlijke wijze), wat aansluit bij de calvinistische opvattingen van de regenten in de Republiek 2

Opmerking

Alleen als een juiste weergave van het oordeel van Hooft op een juiste wijze wordt verbonden aan zijn sociaaleconomische en bestuurlijke positie, worden scorepunten toegekend.

8 maximumscore 3

Uit het antwoord moet blijken dat:

- de Republiek een statenbond is / bestaat uit soevereine gewesten/provincies, terwijl Frankrijk al op weg was naar een eenheidsstaat 2
- het bestuur in de Republiek daardoor traag is / gepaard gaat met veel gepraat tussen de gewesten die het oneens zijn / er veel onenigheid is of 1
- de Republiek geen machtige stadhouder heeft, terwijl in Frankrijk de vorst een (meer en meer) absoluut gezag uitoefende 2
- het bestuur in de Republiek daardoor traag is / gepaard gaat met veel gepraat tussen de gewesten die het oneens met elkaar zijn / er veel onenigheid is / er minder slagvaardig kan worden opgetreden 1

Vraag	Antwoord	Scores
9	maximumscore 4 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Een kenmerk van het absolutisme is de volledige macht van de koning die boven de wet/regels staat 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Lodewijk XIV stond zelfs boven de grammatica, wat wil zeggen dat hij een verheven persoon is. Regels die voor iedereen gelden, gelden niet voor hem 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Een kenmerk van de Verlichting is interesse in kunst/wetenschap / een andere manier van denken 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Frederik de Grote wil kunst en wetenschap naar zijn land brengen en dus toegankelijk maken voor zijn volk. Daarmee kan hij gezien worden als een verlicht (absoluut) vorst, een vorst die zijn volk wil ontwikkelen (zonder de touwtjes uit handen te geven) 	1

Door de tijd heen

10 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

6, 1, 5, 4, 2, 3.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt 1 scorepunt toegekend.

Moderne tijd

11 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De socialist gebruikt bron 8 om aan te tonen dat arbeiders verbetering van hun lot moeten bevechten / zich moeten organiseren, wat aansluit bij zijn socialistische idealen 2
- De socialist gebruikt bron 7 niet, omdat hierin wordt beschreven dat de rolpatronen gelijk blijven / arbeiders 'een heer' willen worden, wat niet past bij de gedachte van arbeiders die de macht willen overnemen van de bourgeoisie 2

Vraag	Antwoord	Scores
12	maximumscore 4 Kern van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Vanaf 1870 komt in Duitsland de industrialisatie goed op gang, waarbij de behoefte ontstaat aan afzetmarkten en grondstoffen, die in koloniën gevonden kunnen worden 	2
	<ul style="list-style-type: none"> Bij de Conferentie van Berlijn worden afspraken gemaakt over de verdeling van Afrika onder Europese landen, de <i>Gesellschaft</i> wil dat Duitsland daarin meedoet 	2
13	maximumscore 3 Kern van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Nationalisme 	1
	<ul style="list-style-type: none"> want het nationalisme in de Europese staten bevorderde een klimaat waarin conflicten konden uitgroeien tot een oorlog omdat geen enkel land aan de ander iets kon toegeven / de eer van het vaderland in het geding was / elk land overtuigd was van zijn eigen kracht 	2
14	maximumscore 3 Kern van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Het Dawesplan zorgt (vanaf 1924) voor een herstel van de Duitse economie 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Jordaan geeft de mening weer dat het Duitse economische herstel het gevaar van een Duitse herbewapening dichterbij kan brengen door het afbeelden van een smid (Duitsland) in het licht als positief beeld, gecombineerd met het negatieve beeld van een Duitse soldaat als schaduw / in het duister 	2
15	maximumscore 2 Kern van een juist antwoord is: De les van de leraar sluit aan bij de Neurenbergerwetten (waarbij de joden in Duitsland hun rechten verliezen en tweederangs burgers worden) wat blijkt uit de bron omdat de leerlingen moeten leren dat joden een gevaar vormen / veracht moeten worden.	
16	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is: Bella From heeft er waarschijnlijk voor gekozen om haar werk in dagboekvorm te gieten om te suggereren dat alles precies zo is gebeurd als zij beschrijft om hiermee de betrouwbaarheid van haar verhaal te vergroten / overtuigender over te komen.	

Vraag	Antwoord	Scores
17	<p>maximumscore 3</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In de nazi-opvatting stond de rassenleer centraal • waardoor het doel van de oorlogvoering in het westen (woonplaats van andere Germaanse volken) bezetting was / opname in een Groot-Germaans Rijk was, terwijl Oost-Europa werd veroverd als gebiedsuitbreiding / het veroveren van Lebensraum 	<p>1</p> <p>2</p>
18	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Stalin stelt dat de Verenigde Staten Taiwan en Korea hebben 'gestolen' / als agressor moeten worden gezien in het Korea-conflict, waarbij ze slechts hun eigenbelang voorop stellen (dit is imperialistisch gedrag) • De containmentpolitiek is volgens Stalin niet effectief, omdat volgens hem de soldaten niet achter de oorlog in Korea staan omdat zij doorzien dat de communisten niet de ware agressors zijn in deze oorlog (wat het effect van de containmentpolitiek ondermijnt) 	<p>2</p> <p>2</p>
19	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat de Sovjet-Unie onder Stalin een totalitaire dictatuur was, waarin Stalin het beleid bepaalde (waardoor deze bron een officiële weergave is van het gevoerde beleid).</p>	
20	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (Het neerslaan van) de Hongaarse Opstand / de inval van het Rode Leger In Hongarije • De bestorming in Amsterdam van Felix Meritis / het gebouw waar <i>De Waarheid</i> wordt gedrukt 	<p>1</p> <p>1</p>
21	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>De komst van de Surinamers met hun eigen cultuur draagt bij aan het ontstaan van een multiculturele samenleving in Nederland, als zij besluiten zich definitief in Nederland te vestigen / niet terug te keren naar Suriname.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
22	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is: Robert Kennedy trekt in twijfel of het indammen van het communisme / de containmentpolitiek (eerst zitten ze 19.000 kilometer verderop en nu misschien maar 17.000), een reden is om oorlog te voeren / mensen te doden in Zuid-Vietnam.</p> <p><i>Opmerking</i> <i>Als in het antwoord geen verwijzing naar de containmentpolitiek (of een omschrijving daarvan) plaatsvindt, worden geen scorepunten toegekend.</i></p>	
23	<p>maximumscore 3</p> <p>Kern van een juiste redenering is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Onder invloed van 'de toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen' (of een omschrijving daarvan) 1 • groeide (binnen en buiten) de Verenigde Staten vooral onder jongeren de protestbeweging tegen de Vietnamoorlog. Robert Kennedy probeert in dit interview de opkomende protestgeneratie voor zich te winnen met zijn kritiek op deze oorlog 2 	
24	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is: Chroesjtsjov wilde nucleaire wapens plaatsen op Cuba / dreigde met het laten doorvaren van de schepen met raketten, wat in strijd is met het instellen van atoomvrije zones / het voorkomen van conflicten met de Westerse wereld / zijn politiek van vreedzame co-existentie.</p>	
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Na de reële dreiging van het uitbreken van een atoomoorlog door de Cubacrisis, wordt gezocht naar mogelijkheden om het gevaar van het uitbreken van een atoomoorlog in te perken 1 • De besproken incidenten passen goed bij de Koude Oorlog, omdat beide partijen elkaar hierbij uitdagen maar niet overgaan tot directe gevechtshandelingen / naar detente/ontspanning streven 1 	

Vraag	Antwoord	Scores
26	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is: Door SALT-1 werden de wapens ingeperkt, waardoor de oorlogsdreiging afnam en mogelijk ook de incidenten boven en op zee, terwijl tegelijkertijd door het andere verdrag conflicten werden opgelost door overleg.</p>	
27	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li data-bbox="272 519 1321 631">• Valtman geeft de mening weer dat de politiek van Gorbatsjov heeft bewerkstelligd dat het communisme is gevallen / Gorbatsjov de communistische idealen heeft verraden <li data-bbox="272 631 1321 743">• wat hij in de prent laat zien door Gorbatsjov af te beelden die (door zijn beleid) het communisme begraaft (terwijl de communistische leiders Marx, Lenin en Stalin toekijken) 	<p>1</p> <p>1</p>

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per examinator in het programma WOLF.
Zend de gegevens uiterlijk op 20 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 www.epicurus.net; aldaar Letter to Pythocles (vert. V. Cook)
- bron 2 J.E. Spruit e.a., *Codex Justinianus*, Den Haag en Amsterdam, 1993, deel 9, pag. 329, 331 en 339.
- bron 3 ontleend aan: <http://www.fordham.edu/halsall/source/1210chartres.asp>
- bron 4 <http://www.literatuurgeschiedenis.nl/ig/goudeneeuw/tekst/lgge096.html>
- bron 5 M. Prak, *Gouden Eeuw, het raadsel van de Republiek*, Amsterdam 2002, p. 199
- bron 6 J.P van der Sterre, *Voltaire en de Republiek, teksten van Voltaire over Holland en Hollanders*, Amsterdam 2006, pag. 61-62.
- bron 7 ontleend aan: Harriet H. Robinson, *Early Factory Labor in New England*, in: *Massachusetts Bureau of Statistics of Labor, Fourteenth Annual Report*, Boston: 1883, pag. 38082, 38788, 39192. <http://www.fordham.edu/Halsall/mod/robinson-lowell.asp>
- bron 8 ontleend aan: Harriet H. Robinson, *Early Factory Labor in New England*, in: *Massachusetts Bureau of Statistics of Labor, Fourteenth Annual Report*, Boston: 1883, pag. 38082, 38788, 39192. <http://www.fordham.edu/Halsall/mod/robinson-lowell.asp>
- bron 9 ontleend aan: Wolfgang J. Mommsen, *Imperialismus, seine geistigen, politischen und wirtschaftlichen Grundlagen, ein Quellen- und Arbeitsbuch*, Hamburg 1977, pag. 124-25.
- bron 10 <http://www.geheugenvannederland.nl/?en/items/ATVS01:1305/&st=militarisme%20duitsland&sc=%28cql.serverChoice%20all%20militarisme%20%20AND%20duitsland%29&singleitem=true>
- bron 11 Bella Fromm, *Bloed en Banketten, societyreporter in Berlijn*, Amsterdam 1991, pag. 319-320.
- bron 12 ontleend aan: <http://www.revolutionarydemocracy.org/Stalin/pravda021751.htm>
- bron 13 <http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/kranten/un/1956/1105>
- bron 14 G. Jones, *Tussen onderdanen, rijksgenoten en Nederlanders*, Amsterdam 2007, pag. 203
- bron 15 T. Breverton, *Onsterfelijke laatste woorden*, Utrecht 2010, pag.317
- bron 16 ontleend aan: <http://www.coldwar.org/histories/INCSEA.asp>
- bron 17 [http://www.cartoons.ac.uk/browse/cartoon_item/artist=Michael%20Cummings?day_from=01&month_from=01&year_from=1985&day_to=01&month_to=01&year_to=1992&personalities_text\[\]=Gorbachev;Mikhail\(1931-\)&page=14](http://www.cartoons.ac.uk/browse/cartoon_item/artist=Michael%20Cummings?day_from=01&month_from=01&year_from=1985&day_to=01&month_to=01&year_to=1992&personalities_text[]=Gorbachev;Mikhail(1931-)&page=14)